

MAGDALENA SATORA¹

Instytut Historii

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-2393-5592

FILIP IV PIĘKNY I MAJĄTKI TEMPLARIUSZY – UWAGI O DZIAŁANIACH FRANCUSKIEGO APARATU PAŃSTWOWEGO W SPRAWIE ZAKONU (1307-1314)

Philip IV the Fair and the Templar properties: remarks on the actions of the French state apparatus regarding the Order (1307–1314)

Abstract: The actions of the French state administration related to the seizure and subsequent management of Templar properties during the trial that led to the dissolution of the Order have not yet been the subject of a thorough analysis. However, the surviving sources – though scattered and fragmentary – make it possible to identify certain challenges faced by Philip the Fair and his officials, which influenced the ultimate financial outcome of this large-scale undertaking. A closer examination of these issues raises further questions about the true motives behind the French monarch's actions against the Templars – an issue that remains unresolved in scholarly research.

Keywords: Philip IV the Fair, Templar properties, France, state administration

Abstrakt: Działania francuskiej administracji państwowej związane z zajęciem i późniejszym administrowaniem majątków templariuszy w trakcie procesu, który doprowadził do likwidacji zakonu, nie doczekały się dotychczas szerszej analizy. Tymczasem zachowane źródła, choć rozproszone i fragmentaryczne, pozwalają wskazać pewne problemy, z którymi musiał się zmierzyć Filip Piękny i podlegli mu urzędnicy, wpływające na ostateczny wynik finansowy tego zakrojonego na szeroką skalę przedsięwzięcia. Bliższe przyjrzenie się tym zagadnieniom prowadzi z kolei do pytań o faktyczne intencje kierujące francuskim monarchą w sprawie templariuszy, które to zagadnienie wciąż nie zostało ostatecznie rozstrzygnięte przez badaczy.

Słowa kluczowe: Filip IV Piękny, majątki templariuszy, Francja, administracja państwowa

A resztowaniu francuskich templariuszy w październiku 1307 r., które zapoczątkowało kilkuletnie postępowanie zakończone kasatą zakonu (1312 r.), towarzyszyło zajęcie ich majątków. Tradycyjnie przyjmuje się, że było ono wstępem do przejęcia większości spośród nich przez króla Filipa IV Pięknego (1285-1314), borykającego się z ciągłymi problemami

¹ Dr hab. Magdalena Satora – historyk, profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na dziejach zakonów rycerskich oraz krucjat, a także średniowiecznej dyplomacji i monarchii Filipa IV Pięknego. E-mail: m.satora@uksw.edu.pl.

finansowymi i poszukującego nowych źródeł dochodu². Choć współcześni badacze przykładają zdecydowanie większą wagę do wymiaru politycznego i ideologicznego działań przeciwko templariuszom, w dalszym ciągu dominuje przekonanie, że monarcha niejako „przy okazji” wzbogacił się w istotny sposób dzięki procesowi³. Takie postrzeganie intencji francuskiego władcy sprawia, że badacze nie dostrzegają z reguły potrzeby bliższego przyjrzenia się temu, co się działo z dobrami w okresie od ich zajęcia do ostatecznego rozdysponowania, w jaki sposób były w tym czasie zarządzane oraz jakie były tego skutki. Co prawda w literaturze pojawiają się uwagi dotyczące udziału urzędników królewskich administrujących majątkami zakonu w ich okradaniu i dewastacji, jednak tego typu twierdzeniom nie towarzyszą żadne głębsze analizy źródłowe⁴, a problematyka organizacji działań francuskiego aparatu państwowego w kwestiach związanych z materialną stroną procesu traktowana jest przez historyków jako zagadnienie o charakterze marginalnym⁵. Tymczasem zachowana dokumentacja, choć rozproszona i fragmentaryczna, pozwala wskazać pewne aspekty aktywności administracji królewskiej, które z pewnością wpłynęły na ostateczny wynik kilkuletnich starań o przejęcie i utrzymanie pełnej kontroli nad wszystkimi składnikami majątków zakonu. Warto przyrzeć im się bliżej i spróbować odpowiedzieć na pytanie o realne możliwości realizacji zadań, jakie Filip Piękny postawił przed urzędnikami na początku postępowania.

Działania francuskiej administracji państwowej związane z zajęciem oraz późniejszym zarządzaniem dobrami templariuszy można podzielić na trzy etapy, w trakcie których realizowano odmienne cele, wynikające ze zmieniających się okoliczności. Początkowo, w ciągu niecałego roku po zatrzymaniu templariuszy przedstawiciele króla mieli przejąć pełną kontrolę nad niemal 700 domami zakonu⁶ i zorganizować ich skuteczną oraz sprawną administrację, na wzór działań podejmowanych standardowo przy okazji postępowań inkwizycyjnych i karnych, którym towarzyszyło zajęcie dóbr oskarżonego⁷. Drugi etap rozpoczął się po spotkaniu króla Francji z papieżem Klemensem V (1305-1314) w Poitiers latem 1308 r., w trakcie którego podjęto decyzję o przekazaniu dóbr zakonu w ręce przedstawicieli

² Zob. np. L.L.L. Lavocat, *Procès des frères et de l'ordre du Temple d'après des pièces inédites publiées par J. Michelet et des documents imprimés anciens et nouveaux*, Paris 1888, s. 395-396; C.V. Langlois, *Le procès des Templiers*, „Revue des Deux Mondes”, 61/1891, s. 418; H.C. Lea, *A History of the Inquisition in the Middle Ages*, t. 3, New York 1901, s. 329; S. Schein, *Fideles Crucis. The Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Oxford 1991, s. 242; G. Bordonove, *Le Tragédie des Templiers*, wyd. 3, Paris 2011, s. 338-339. Na temat sytuacji finansowej Filipa Pięknego zob. np. J. Favier, *Philippe le Bel*, Paris 1978, s. 137-205.

³ Na temat różnych opinii w kwestii motywów, jakie kierowały królem Francji w sprawie templariuszy, zob. np. A. Demurger, *Les Templiers. Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*, Paris 2005, s. 494-499; J. Théry, *Une hérésie d'Etat. Philippe le Bel, le procès des « perfides templiers » et la pontificalisation de la royauté française*, „Médiévales”, 60/2011, s. 157-185.

⁴ E. Mannier, *Ordre de Malte. Les commanderies du Grand-Prieuré de France d'après les documents inédits conservés aux Archives Nationales à Paris*, Paris 1872, s. XVII-XVIII; G. Bordonove, op. cit., s. 338.

⁵ Zagadnienia te zostały szerzej omówione jedynie w artykule Alaina Demurgera *Dal Tempio all'Ospedale. Il destino delle commende templari nella contea di Auxerre (secoli XIV)*, w: *Acri 1291. La fine della presenza degli ordini militari in Terra Santa e i nuovi orientamenti nel XIV secolo*, red. F. Tommasi, Pérouse 1996, s. 93-98.

⁶ Malcolm Barber oszacował ich liczbę na ok. 660 – *Supplying the Crusader States: The Role of the Templars*, w: *The Horns of Hattin*, red. B.Z. Kedar, Jerusalem 1992, s. 319.

⁷ Na temat procedur związanych z zajmowaniem majątków przestępców i heretyków obowiązujących w królestwie Francji zob. H.C. Lea, *Confiscation for Heresy in the Middle Ages*, „The English Historical Review”, 2/1887, nr 6, s. 236-259; P. Timbal, *La confiscation dans le droit français des XIIIe et XIVe siècles*, „Revue historique du droit français et étranger”, 21/1943, s. 44-79.

Kościoła. Nowym administratorom wyznaczonym przez biskupów i papieża miały jednak towarzyszyć osoby wskazane przez Filipa Pięknego⁸. Większość badaczy przyjmuje, że w rzeczywistości francuski monarcha i jego urzędnicy w dalszym ciągu sprawowali pełną kontrolę nad majątkami⁹. Niezależnie jednak od tego, kto miał decydujący głos w kwestiach bieżącego zarządzania, z zachowanych źródeł wynika, że brały w nim udział obie strony, czego potwierdzeniem jest ich zaangażowanie w inicjowane w tym czasie postępowania sądowe dotyczące zarządzanych dóbr. Taka sytuacja z pewnością komplikowała procesy decyzyjne oraz możliwość kontrolowania aktywności zarządców. Trzeci etap działań urzędników obejmuje okres od zakończenia soboru w Vienne, w trakcie którego zapadła decyzja o przekazaniu majątków templariuszy joannitom, do śmierci Filipa Pięknego w 1314 r. W tym czasie głównym zadaniem przedstawicieli króla było rozliczenie dotychczasowych administratorów i przeprowadzenie procedur niezbędnych dla przejęcia dóbr przez nowych właścicieli. To ostatnie zagadnienie, a przede wszystkim dokumenty, które powstały przy okazji jego realizacji, były już przedmiotem zainteresowania badaczy¹⁰. Kwestia rozliczeń nie została jednak dotychczas przeanalizowana. Niewiele wiadomo też o toczących się w dalszym ciągu różnego rodzaju postępowaniach rozjemczych i sądowych, wymagających uczestnictwa urzędników na poziomie lokalnym i centralnym.

Z tego wszystkiego wynika, że przez cały czas, kiedy toczyło się postępowanie przeciwko templariuszom, a także w pierwszych latach po jego zakończeniu, tj. w sumie przez niemal siedem lat, na terenie królestwa Francji prowadzono różnorodne działania angażujące praktycznie cały aparat państwowy, dużą grupę przedstawicieli Kościoła oraz niezliczone rzesze pomocników i wykonawców ich decyzji na poziomie lokalnym. Takie przedsięwzięcie wiązało się z dużym ryzykiem różnego rodzaju problemów i nadużyć – chętnych do łatwego wzbogacenia się z pewnością nie brakowało – a to z kolei wymagało wprowadzenia rozwiniętego i skutecznego systemu kontroli, szczególnie, jeżeli monarcha faktycznie zmierzał zagarnąć jak najwięcej dóbr templariuszy dla siebie. Nasuwa się w związku z tym pytanie, czy Filip Piękny dysponował odpowiednimi środkami, aby podołać temu wyzwaniu. Zachowane źródła pozwalają mieć co do tego wątpliwości.

Według rozkazu monarchy z 14 września 1307 r. w dniu aresztowania templariuszy wyznaczone osoby miały udać się do ich domów i w towarzystwie świadków spisać inwentarze przynależnych do nich dóbr. Kolejnym krokiem miało być zorganizowanie administracji majątków w taki sposób, aby zapewnić ich integralność oraz właściwą uprawę ziem i winnic. Zajęte domy miały być zarządzane przez osoby „uczciwe i bogate” niezależnie od posiadłości królewskich¹¹. Polecenie to skierowane było do bailifów i seneszałów, którzy następnie

⁸ Na temat przebiegu spotkania w Poitiers oraz podjętych w jego trakcie decyzji zob. np. G. Lizerand, *Clément V et Philippe le Bel*, Paris 1910, s. 120-141; M. Satora, *Sprawa templariuszy w dyplomacji zachodnioeuropejskiej 1307-1312*, Poznań 2011, s. 124-147.

⁹ Np. L.L.L. Lavocat, op. cit., s. 189; C.V. Langlois, *Le procès*, s. 418; G. Lizerand, op. cit., s. 132-133; A. Demurger, *Les Templiers*, s. 448, 468; M. Barber, *The Trial of the Templars*, wyd. 2, Cambridge 2006, s. 128, 137.

¹⁰ A. du Bourg, *Prise de possession par les Hospitaliers de la maison de Temple de Toulouse*, „Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France”, 11/1874 (1879), s. 172-185; C. Tranchant, *Procès-verbal de remise de maisons diverses des Templiers aux chevaliers hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem dans le Poitou (20 mai de l'année 1313)*, Poitiers 1882; J.M. Roger, *La prise de possession par l'Hôpital des maisons du Temple en Poitou et en Bretagne (mai 1313)*, „Revue historique du Centre-Ouest”, 7/2008, s. 215-243; idem, *L'inventaire de la maison du Temple de Bret (15 mai 1313)*, „Revue historique du Centre-Ouest”, 10/2011, s. 363-367.

¹¹ *Le dossier de l'affaire des Templiers*, wyd. G. Lizerand, Paris 1923, nr 2, s. 22-24.

przekazali je urzędnikom niższego szczebla. Jego realizacja wymagała więc już pierwszego dnia zaangażowania przynajmniej kilkuset osób. Później ta liczba miała tylko rosnąć¹².

13 października 1307 r. przystąpiono do działania. Alain Demurger, który jak do tej pory poświęcił najwięcej miejsca w swoich badaniach kwestiom praktycznym związanym z zajęciem i administracją majątków templariuszy, stwierdził, że działania wysłanników królewskich na tym etapie były bardzo skuteczne, dzięki czemu udało się im przejąć pełną kontrolę nad dobrami na terenie całego królestwa i uniknąć większych strat czy kradzieży¹³. Z dostępnych dokumentów wyłania się jednak nieco inny obraz ówczesnej sytuacji. Okazuje się bowiem, że w niektórych częściach kraju domy zakonne i przynależne do nich ziemie zostały przejęte przez hrabiów i lokalnych książąt, nie zaś przez przedstawicieli monarchy, na co uwagę zwrócił w jednym ze swoich artykułów również sam A. Demurger¹⁴. Wynikało to najprawdopodobniej z niejasności dotyczących uprawnień przynależnych władcom terytorialnym w sprawach sądowych wiążących się z zajęciem majątku oskarżonego. Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań¹⁵. Tak czy inaczej, okoliczność ta sprawiała, że przeprowadzenie jednolitych procedur oraz ustanowienie spójnego systemu kontroli nad procesem przejmowania majątków, a także późniejszego zarządzania nimi były praktycznie niemożliwe. Konsekwencje tego stanu rzeczy dały o sobie znać na późniejszych etapach postępowania.

Z zachowanych źródeł wynika, że na terenach, gdzie bezpośrednią kontrolę nad majątkami templariuszy mógł przejąć król, jego wysłannicy faktycznie krok po kroku realizowali rozkaz z 14 września. W pierwszej kolejności spisywano inwentarze dóbr należących do poszczególnych domów. Zachowało się kilka takich dokumentów pochodzących z Normandii¹⁶. Wynika z nich, że w ich sporządzaniu brali udział zatrzymani templariusze oraz inni świadkowie, co miało gwarantować rzetelność i dokładność urzędników. To zaś faktycznie pozwalało zmniejszyć prawdopodobieństwo zaniedbań i przywłaszczeń, choć – jak się miało później okazać – nie wyeliminowało ich całkowicie.

Po przeprowadzeniu wstępnych procedur majątki przekazywano osobom wyznaczonym do ich administracji. Początkowo byli to często zarządcy tymczasowi, których misja kończyła się po kilku tygodniach. Wtedy powierzano ją osobom, które z założenia miały pełnić swoją funkcję przez dłuższy czas¹⁷. Co więcej, pod koniec 1307 r. Filip Piękny wyznaczył

¹² Zob. uwagi dotyczące struktury administracyjnej królestwa Francji oraz szacunkowej liczby urzędników wyższego i niższego szczebla za czasów panowania Filipa Pięknego w: J.R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair*, Princeton 1980, s. 38-39, 100-101.

¹³ A. Demurger, *Les Templiers*, s. 469.

¹⁴ *Gascon Register A (1318-1319)*. Edited from British Museum Cottonian M.S. Julius E.i., wyd. G.P. Cuttino, t. 2, London 1975, s. 368; E.A.R. Brown, *The Political Repercussions of Family Ties in the Early Fourteenth Century: The Marriage of Edward II of England and Isabelle of France*, „Speculum”, 63/1988, s. 595; A. Demurger, *Dal Tempio*, s. 94-97; P. Jossereand, *Les Templiers en Bretagne au Moyen Âge: mythes et réalités*, „Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest”, 119/2012, nr 4, s. 14-15.

¹⁵ Edward II tłumaczył swoją decyzję obowiązującym prawem i zwyczajami – *Lettres de rois, reines et autres personnages des cours de France et d'Angleterre depuis Louis VII jusqu'à Henri IV tirées des archives de Londres*, wyd. J.J. Champillon-Figeac, t. 2, Paris 1847, nr 29, s. 59. Zob. również E.A.R. Brown, op. cit., s. 586, przyp. 32; M. Satora, op. cit., s. 103.

¹⁶ L. Delisle, *Études sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au moyen-âge*, Paris 1903, nr 16, s. 721-728.

¹⁷ Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits (dalej: BnF, Ms) lat. 9035, f. 16 r.; A. Higounet-Nadal, *L'inventaire des biens de la commanderie des templiers de Sainte-Eulalie du Larzac en 1308*, „Annales du Midi”, 68/1956, s. 255-262; M. Miguet, *Templiers et Hospitaliers en Normandie*, Paris 1995, s. 49.

administratorów generalnych, mających czuwać nad majątkami w całym królestwie¹⁸. Do kolejnych nominacji na poziomie lokalnym dochodziło w drugiej połowie 1308 r.¹⁹ Było to najprawdopodobniej związane z wprowadzaniem w życie niektórych spośród ustaleń, do jakich doszło pomiędzy królem i papieżem w Poitiers. Częsta zmiana zarządców z pewnością utrudniała codzienne administrowanie dobrami, z drugiej jednak strony sprawiała, że ich działania były na bieżąco kontrolowane. Każdorazowo bowiem spisywano inwentarze, w których wyszczególniano wszystkie składniki majątku oraz przedstawiano rozliczenia poniesionych wydatków i zebranych dochodów. Z zachowanych dokumentów wynika, że były one szczegółowo kontrolowane, co niejednokrotnie prowadziło do ich zakwestionowania i wyciągnięcia konsekwencji wobec zarządców. Dla przykładu, urzędnicy królewscy nie uznali części spośród codziennych wydatków na żywność i inne potrzeby zaraportowanych przez zarządcę domu w Payns²⁰, natomiast administratorów domu Paluet w Owernii posądzono o zatajenie części dochodów oraz nieuwzględnienie wszystkich ruchomości w sporządzonym inwentarzu. W efekcie ich wynagrodzenie zostało znacząco obniżone²¹. Wydaje się zatem, że na tamtym etapie przynajmniej w części królestwa monarcha i wyznaczeni przez niego urzędnicy mieli faktyczną kontrolę nad tym, co działo się z dobrami zakonu.

Sytuacja uległa zmianie po tym, jak wprowadzono w życie decyzje Klemensa V z Poitiers. Papież powierzył nadzór nad procesem przejmowania majątków z rąk przedstawicieli Filipa Pięknego oraz jego wasali francuskim biskupom i to oni mieli wyznaczyć nowych zarządców, a następnie na bieżąco nadzorować ich działania. Jedynie raz do roku rozliczenia finansowe miały być przekazywane kontrolerom wyznaczonym przez papieża i króla²². Oznacza to, że monarcha utracił wpływ na to, co działo się z dobrami wcześniej będącymi pod jego kontrolą, jednocześnie jednak po raz pierwszy od momentu aresztowania templariuszy zyskał dostęp do rozliczeń pochodzących z komandorii zajętych przez lokalnych możnowładców. Nie zmieniło to jednak chyba zbyt wiele, ponieważ nawet jeśli przyjmie się, że rola odgrywana przez przedstawicieli króla w administracji dóbr była większa, niż to wynikało z oficjalnych ustaleń, nic nie wskazuje na to, aby obejmowała ona również stały nadzór nad lokalnymi zarządcami. Nie zachowały się żadne źródła, które świadczyłyby o zaangażowaniu urzędników Filipa Pięknego w realizację jakichkolwiek procedur z tym związanych. W dostępnych dokumentach nie ma też żadnych informacji o wprowadzeniu jakiegokolwiek systemu bieżącej kontroli przez hierarchów kościelnych. Sytuację skomplikował jeszcze fakt, że w tamtym okresie większość majątków wydzierżawiono²³. To zaś w istotny sposób utrudniało nadzór i jednocześnie zwiększało szansę na zaistnienie nieprawidłowości.

Nawet jeśli na tamtym etapie wypracowano jakieś rozwiązania, o których nie ma mowy w dostępnych źródłach, okazały się one mało skuteczne, o czym świadczą słowa Klemensa V

¹⁸ É. Lalou, R. Fawtier, *Itinéraire de Philippe IV le Bel*, t. 1, Paris 2007, s. 301.

¹⁹ Archives nationales (dalej: AN), M1, nr 10; A. Petel, *Templiers et Hospitaliers, dans le Diocèse de Troyes. Comptes de Régie de la Commanderie de Payns, 1307-1309*, „Mémoires de la Société académique de l'Aube”, 71/1907, s. 348-349.

²⁰ A. Petel, op. cit., s. 321, 327, 338.

²¹ AN, M1, nr 10.

²² *Vitae Paparum Avenionensium*, wyd. E. Baluze, G. Mollat, t. 3, Paris 1921, s. 81.

²³ Na ten temat zob. A. Demurger, *Dal Tempio*, s. 95-96; idem, *Les Templiers*, s. 468-469. Autor jest zdania, że decyzję o wydzierżawieniu majątków podjął samodzielnie Filip Piękny. Żadne źródła nie potwierdzają jednak jednoznacznie takiej wersji wydarzeń.

z listopada 1309 r. Papież skarżył się wtedy wysłannikom Filipa Pięknego, że francuskie dobra templariuszy są marnowane i rozkradane²⁴. Nic jednak nie wskazuje na to, żeby w związku z tak niekorzystną sytuacją zaplanowano lub wprowadzono w życie jakiegokolwiek zmiany w sposobie nadzorowania osób zaangażowanych w administrację majątków zakonu. W efekcie dochodziło do licznych nieprawidłowości, które przez długi czas pozostawały nieujawnione. Nadzieję na zmianę tego stanu rzeczy dawały decyzje podjęte po soborze w Vienne w związku z rozpoczynającym się wtedy procesem przekazywania dóbr templariuszy joannitom. Dotychczasowi nadzorcy majątków mieli złożyć sprawozdania ze swojej działalności, a ich kontrolę powierzono przedstawicielom papieża i monarchy²⁵. I tym razem jednak nie udało się ujawnić wielu nadużyć i pociągnąć do odpowiedzialności winowajców. Co więcej, pojawiły się trudności w przeprowadzeniu samego rozliczenia, ponieważ nie wszyscy zarządcy i poborcy złożyli wymagane dokumenty. Na ich wyegzekwowanie należało poczekać kilka kolejnych lat.

Pierwsze zaniedbania wyszły na jaw natychmiast po tym, jak joannici przejęli kontrolę nad majątkami templariuszy. Przykładem tego może być sprawa terenów należących do komandorii Douzens, zajętych po aresztowaniu członków zakonu przez kapitułę Carcassonne. Z zachowanych dokumentów wynika, że przez cały czas, kiedy dobra pozostawały pod kontrolą zarządców, tak królewskich, jak i kościelnych, nikt się nie upomniał o ich zwrot. Zrobili to dopiero nowi właściciele w 1313 r.²⁶ Powody tego mogły być trojaki: albo przedstawiciele króla sporządzili niepełny inwentarz, w związku z czym późniejsi zarządcy nie zdawali sobie sprawy z przywłaszczenia, albo też ci ostatni dopuścili się rażącego zaniedbania, nie podejmując żadnych działań w celu odzyskania ziemi, albo wreszcie doszło do korupcji, w efekcie której do zajęcia terenów doszło za zgodą osób zaangażowanych w administrację majątku. Tak czy inaczej sytuacja ta obciążała zarówno urzędników królewskich, jak i nadzorców kościelnych, którym przez kilka lat nie udało się ujawnić nadużycia.

Z biegiem czasu odkrywano kolejne uchybienia i kradzieże. W 1315 r. syn i następca Filipa Pięknego, Ludwik X (1314-1316), rozkazał bezwzględnie ścigać wszystkich, którzy uczestniczyli w zajmowaniu majątków templariuszy, zarządzaniu nimi oraz pobieraniu należności od dzierżawców i dłużników zakonu i przy tej okazji przejęli część dóbr lub pieniędzy. Monarcha podkreślał, że według jego wiedzy takich przypadków było bardzo dużo²⁷. Potwierdza to nieskuteczność działań zmierzających do ujawnienia nieprawidłowości przeprowadzonych za czasów Filipa Pięknego. Takie same wnioski można wysnuć na podstawie wyników późniejszego o niemal dekadę dochodzenia dotyczącego bezprawnie zajętych składników majątków templariuszy, przeprowadzonego z polecenia ówczesnego króla Karola IV (1322-1328) na południu Francji. O jego przebiegu informuje rozliczenie finansowe działań komisarzy, zawierające szczegółowe informacje o nieprawidłowościach, które udało im się odkryć, oraz o odzyskanych sumach²⁸. Jest to bardzo obszerne i niezwykle cenne źródło, nieznane współczesnym badaczom. Dostarcza ono bardzo wielu informacji o tym,

²⁴ E. Boutaric, *Clément V, Philippe le Bel et les Templiers*, „Revue des questions historiques”, 11/1872, s. 26.

²⁵ *Regestum Clementis papae V ex Vaticanis archetypis [...] edito, cura et studio monachorum ordinis sancti Benedicti* (dalej: Reg. Clem. V), t. 8, Roma 1888, nr 8975, s. 30.

²⁶ Archives départementales de la Haute-Garonne (dalej: ADHG), H 125.

²⁷ BnF, Ms. NAL 69, s. 86-89.

²⁸ Archives départementales de Tarn-et-Garonne (dalej: ADTG), H 317.

co działo się z majątkami zakonu w tej części królestwa w trakcie całego postępowania oraz w pierwszych latach po jego zakończeniu. Wynika z niego, że przedstawiciele króla odkryli wiele uchybień dawnych administratorów i poborców zarówno z początku postępowania, jak i z okresu, kiedy majątki zakonu zarządzane były wspólnie przez przedstawicieli Filipa Pięknego i Kościoła. W sprawozdaniu odnotowano wiele nierozliczonych i niespłaconych należności zarządców majątków, dzierżawców oraz osób z różnych powodów zobowiązanych do uiszczania opłat wobec templariuszy (np. za użytkowanie pastwisk itd.)²⁹. Komisarze odkryli również kilkadziesiąt dokumentów potwierdzających zwrot długów wobec templariuszy na ręce wysłanników dawnych zarządców dóbr, których ci ostatni później nie rozliczyli³⁰. Wskazano też wiele przypadków administratorów, którzy nie złożyli sprawozdań na zakończenie swojej misji, a co za tym idzie nie wpłacili do skarbcza królewskiego należnych w związku z tym pieniędzy³¹. Byli też tacy, którzy co prawda przedstawili stosowne dokumenty, jednak kiedy zostały one odrzucone, przez niemal 10 lat nie spłacili swoich długów³². Z innych zachowanych źródeł z tego okresu wynika, że podobne uchybienia odkrywano też w innych regionach. Do królewskiego skarbcza trafiały bowiem w tym czasie rozliczenia i pieniądze pochodzące od administratorów z różnych części kraju³³. Okazuje się więc, że przeprowadzenie skutecznego dochodzenia w sprawie zaniedbań sprzed kilku lat było jak najbardziej możliwe i wykonalne. Tym bardziej zadziwia niemoc okazana przez Filipa Pięknego.

Jeszcze więcej wątpliwości budzą działania administracji królewskiej związane z odzyskiwaniem składników majątków templariuszy pozostających w rękach osób spoza zakonu. Zgodnie z przyjętym ówczesnie sposobem postępowania w sprawach o herezję zajęcia dóbr osób podejrzanych powinny towarzyszyć starania o zebranie wszystkich należących do nich ruchomości i pieniędzy. Wiadomo, że francuscy urzędnicy zazwyczaj podchodzili to tej kwestii z dużą skrupulatnością. Świetnym tego przykładem jest przywołane przez Henry'ego Charlesa Lea postępowanie przeprowadzone w latach 1302-1313 na południu Francji, w ramach którego przedstawiciele monarchii wytropili wszystkie, nawet najdrobniejsze należności na rzecz oskarżonego (począwszy od 5 denarów)³⁴. W sprawie templariuszy i ich dóbr urzędnicy królewscy postępowali jednak inaczej.

O działaniach ludzi króla zmierzających do odzyskania własności templariuszy po ich aresztowaniu wiadomo niewiele. Zachowały się jedynie dwa dokumenty, w którym jest mowa o tej kwestii. Pierwszy z nich to protokół z posiedzenia paryskiego *Chambre des comptes* z sierpnia 1320 r., w którym wspomniano rozkaz Filipa Pięknego wydany po zajęciu majątków zakonu w 1307 r., dotyczący poszukiwania dóbr pozostających w rękach osób do tego nieuprawnionych. Monarcha nakazał publicznie ogłosić wezwanie do zwrotu wszystkich przedmiotów i pieniędzy należących do templariuszy. W odpowiedzi na ten apel pewien rybak przyniósł do baillia Sens kufer, który wcześniej powierzył mu komandor jednego z okolicznych domów. Okazało się, że w środku były monety. Urzędnik zatrzymał kufer

²⁹ Ibidem, fol. 2 r, 4 r, 5 r i inne.

³⁰ Ibidem, fol. 18 r.

³¹ Ibidem, fol. 1 r, 2r, 4 r, 8 r i inne.

³² Ibidem, fol. 4 r.

³³ Np. *Les journaux du trésor de Charles IV le Bel*, wyd. J. Viard, Paris 1917, nr 6426, kol. 1071; nr 8242, kol. 1343; 8725, kol. 1414.

³⁴ H.C. Lea, *Confiscation for Heresy*, s. 248-249.

i przekazał go do skarbcza królewskiego dopiero w dniu, kiedy spisano protokół, czyli po około 15 latach³⁵. Nie wiadomo, co było przyczyną tej zwłoki. Nie są znane żadne inne przekazy, w których byłaby mowa o realizacji rozkazu Filipa Pięknego oraz jego efektach. Wiadomo jednak, że proces zbierania składników majątku templariuszy miał być kontynuowany przez zarządców poszczególnych domów. W dokumencie z września 1308 r., w którym jest mowa o mianowaniu nowego administratora domu w Payns, zapisano, że do jego obowiązków należało również odzyskiwanie wszelkich należności i długów wobec tamtejszych templariuszy³⁶. Nie wiadomo jednak, jakimi narzędziami dysponował ani też czy otrzymywał jakiegokolwiek wsparcie ze strony urzędników administracji terytorialnej lub przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości. Nie ma też żadnych informacji o skutkach jego działań.

Nic nie wskazuje na to, aby na drugim etapie postępowania zintensyfikowano starania na rzecz odzyskania dóbr i pieniędzy templariuszy. Wiadomo jedynie, że w sierpniu 1308 r. Klemens V wezwał wszystkie osoby, które z jakiegoś powodu były w posiadaniu dóbr należących do zakonu, aby jak najszybciej je zwróciły pod groźbą ekskomuniki³⁷. Problem przywłaszczeń nie został jednak najwyraźniej w kolejnych latach rozwiązany, ponieważ w grudniu 1312 r. papież poprosił króla Francji o pomoc w odnalezieniu i odebraniu składników majątków templariuszy pozostających w dalszym ciągu w rękach osób do tego nieuprawnionych³⁸. Kwestia ta nabrała niedługo potem dużo większego znaczenia w związku z porozumieniem, jakie Filip Piękny zawarł z joannitami w marcu 1313 r. Dotyczyło ono rozliczenia sum będących własnością monarchy, przechowywanych w paryskim Templum w momencie aresztowania braci. W dokumencie zapisano, że spłata należności joannitów będzie pokrywana w pierwszej kolejności z pieniędzy odzyskanych od dłużników templariuszy, o ile ich długi będą łatwe do ściągnięcia³⁹. Najwyraźniej więc władca zdawał sobie sprawę z istnienia takich zobowiązań i był gotowy podjąć działania, których wcześniej nie przeprowadzono lub przeprowadzono nieskutecznie. Nie zachowały się żadne źródła, które świadczyłyby o wprowadzeniu w życie tego punktu, jednak inne rozkazy z tego roku sugerują, że podejmowano starania również w tym zakresie. W sierpniu Filip Piękny polecił urzędnikom odzyskać i przekazać joannitom dobra, które zostały bezprawnie zajęte⁴⁰. Z kolei w listopadzie rozkazał zadbać o przekazanie zakonowi wszystkich należności, do których mieli prawo templariusze z racji posiadanych ziem⁴¹. Działania te nie przyniosły jednak pożądanego rezultatu, o czym świadczy fragment wspomnianego już rozkazu Ludwika X z 1315 r., w którym jest mowa o ściąganiu długów zaciągniętych u templariuszy przed ich aresztowaniem⁴². Potwierdzają to również decyzje kolejnych dwóch władców o przeprowadzeniu specjalnych dochodzeń, w ramach których poszukiwano między innymi

³⁵ C.V. Langlois, *Registres perdus des archives de la Chambre des comptes de Paris*, „Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale”, 40/1917, s. 258; J.B. de Vaivre, *La Commanderie d'Épailly et sa chapelle templière durant la période médiévale*, Paris 2005, Annexe, nr 31, s. 188-189.

³⁶ A. Petel, op. cit., s. 348.

³⁷ Reg. Clem. V, t. 3, Roma 1886, nr 3400, s. 281-283.

³⁸ Reg. Clem. V, t. 8, nr 8961-8962.

³⁹ L. Delisle, *Mémoire sur les opérations financières des Templiers*, Paris 1889, nr 35, s. 228.

⁴⁰ ADHG, H 89, s. 8; H 128, f. 45. Zob. również J. Raybaud, *Histoire des grands prieurs et du prieuré de Saint-Gilles*, wyd. N. César, t. 1, Nîmes 1904, s. 245.

⁴¹ ADHG, H. 123, nr 4.

⁴² BnF, Ms. NAL 69, s. 86-89.

niespłaconych należności dłużników zakonu. O postępowaniu z czasów Filipa V (1316-1322) wiadomo niewiele⁴³, o drugim, z czasów Karola IV, była już natomiast mowa. Komisarze, którzy na polecenie króla udali się na południe Francji, na początku zwrócili się do lokalnych notariuszy z prośbą o skontrolowanie ksiąg i odszukanie zapisów dotyczących niespłaconych długów. Zabiegi te przyniosły pewne rezultaty, ponieważ tylko w dwóch miejscach wskazano 61 niewykonanych zapisów testamentowych⁴⁴ i 58 należności z tytułu różnorodnych spraw sądowych⁴⁵. Jednocześnie do poszczególnych miejscowości udali się heroldowie, którzy publicznie wzywali do ujawnienia kradzieży i niespłaconych zobowiązań. Również to przyniosło pozytywne skutki. Na podstawie donosów ujawniono różnego rodzaju kradzieże, do których doszło po aresztowaniu braci⁴⁶, oraz pożyczki zaciągnięte u templariuszy przed 1307 r.⁴⁷ Okazuje się więc, że lokalna społeczność wiedziała o nadużyciach i nie unikała ich ujawniania nawet dekadę po zakończeniu procesu. To zaś po raz kolejny pokazuje, że nie było większych przeszkód, aby takie poszukiwania przeprowadzić dużo wcześniej. Najwyraźniej jednak za czasów Filipa Pięknego zabrakło odpowiedniej inicjatywy, środków albo właściwej organizacji, podobnie jak to było w przypadku ujawniania nieprawidłowości dawnych zarządców i poborców.

Kolejnym aspektem sprawy templariuszy, który okazał się niezwykle problematyczny dla króla i jego urzędników, było rozwiązywanie sporów towarzyszących działalności zarządców majątków. W takich przypadkach poszkodowani kierowali skargi bezpośrednio do monarchy, a ten przekazywał je do rozstrzygnięcia odpowiednim organom⁴⁸. Niejednokrotnie jednak wiązało się to z poważnymi wyzwaniami o charakterze proceduralnym i prawnym, które prowadziły do długotrwałych postępowań sądowych. Świetnym tego przykładem jest sprawa włoskich kupców, którzy przed aresztowaniem templariuszy wydzierżawili młyny należące do komandorii w Douzens. Po zajęciu majątków zakonu nowi zarządcy odebrali im prawo do korzystania z nich. Poszkodowani kupcy zgłosili w związku z tym skargę do króla, a ten przekazał ją bailifowi Carcassonne. Następnie trafiła ona do *juge mage*, który miał ją rozstrzygnąć razem z nowym administratorem majątków, powołanym niewiele wcześniej przez tamtejszego biskupa. To przed nimi stanęli przedstawiciele obu stron konfliktu, tj. skarżących kupców oraz wcześniejszych zarządców królewskich. Ponieważ nie udało im się wydać orzeczenia, sprawą zajęli się administratorzy generalni dóbr zakonu dla całego królestwa. Były to te same osoby, które w grudniu 1307 r. mianował Filip Piękny, jednak w tamtym okresie pełniący również rolę administratorów „dodatkowych” przy nadzorcach papieskich⁴⁹. Przeprowadzili oni dochodzenie, a następnie wydali wyrok, który jednak nie zadowolili kupców. W związku z tym złożyli oni odwołanie. W efekcie administratorzy ponownie zwrócili się do *juge mage* Carcassonne. Na tym etapie do sporu włączyli się

⁴³ Nie zachowały się żadne dokumenty dotyczące bezpośrednio dochodzenia/dochodzeń z czasów Ludwika X. Informacje o nich pochodzą przede wszystkim ze sprawozdania komisarzy kontynuujących poszukiwania składników majątków templariuszy na południu Francji na polecenie Karola IV – np. ADTG, H 317, fol. 3 r – 4 r, 17 r i in.

⁴⁴ Ibidem, fol. 4 r – 4 v, 5v, 16 r.

⁴⁵ Ibidem, fol. 4 v – 5 r.

⁴⁶ Np. ibidem, fol. 18 r.

⁴⁷ Ibidem, fol. 3 r, 17 r i in.

⁴⁸ Zob. przykłady rozkazów królewskich dotyczących rozwiązywania zgłaszanych problemów w: *Formulaire de lettres du XIIIe, du XIIIe et du XIVe siècle*, wyd. C.V. Langlois, Paris 1890, nr 4-8, s. 15-17.

⁴⁹ Bnf, Ms. fr. 20334, nr 58.

joannici, którzy już wtedy przejęli majątki należące do komandorii Douzens. Skierowali oni do króla zażalenie, ponieważ nie zostali uwzględnieni w prowadzonym postępowaniu. Monarcha przekazał je trybunałowi apelacyjnemu w Tuluzie, który po kolejnych komplikacjach i protestach joannitów dotyczących zasadności wydanego wcześniej wyroku zdecydował o jego anulowaniu, twierdząc, że sprawa była rozpatrywana przez niewłaściwe osoby. Tym razem skargę do króla skierowali kupcy, domagając się utrzymania wcześniejszego wyroku. Ostatecznie ani Filip Piękny, ani Ludwik X nie rozwiązyali sporu. Dopiero Filip V w 1319 r. zapowiedział, że nie powierzy już jego rozstrzygnięcia żadnemu urzędnikowi, tylko zrobi to sam. Treść jego wyroku nie jest znana⁵⁰.

Przebieg tej sprawy pokazuje, jak skomplikowana była sytuacja prawna majątków templariuszy i jak trudne okazało się rozstrzyganie najprostszych konfliktów wynikających z bieżącego nimi zarządzania. Istotną przeszkodą w ich rozwiązywaniu były niewątpliwie zmiany zarządców oraz późniejsze dołączenie do sporu sądowego joannitów. Okazuje się też, że w kolejnych latach nie udało się wypracować żadnego rozwiązania, które ułatwiłoby szybsze zakończenie procedur, dzięki czemu nie angażowałyby one tak wielu przedstawicieli administracji terytorialnej oraz sądownictwa, a wreszcie kolejnych władców. Ponieważ tego typu spraw było z pewnością w całym królestwie dużo więcej, można sobie wyobrazić, jak bardzo obciążały one aparat państwowy.

Nieco inne problemy pojawiły się przy okazji wspomnianego już konfliktu joannitów z kapitułą Carcassonne, która na początku postępowania zajęła i zagospodarowała kawałek ziemi należący do templariuszy. Nowi właściciele zgłosili w związku z tym skargę do króla, żądając zwrotu własności i odszkodowania. Okazało się, że sprawa dotyczy również monarchy, ponieważ kapituła postawiła na spornym terenie młyn, za który powinna ponosić opłaty na rzecz korony. Początkowo decyzją Filipa Pięknego wyrok miał wydać *juge mage* Carcassonne, jednak w późniejszym czasie przedstawiciel kapituły zakwestionował jego kompetencje do rozstrzygania sporów między dwiema instytucjami kościelnymi i skierował skargę do papieskiego komisarza nadzorującego proces przekazywania majątków templariuszy joannitom. Kiedy ten zgodził się podjąć roli rozjemcy, zaprotestował seneszał Carcassonne, przypominając, że konflikt był już rozpatrywany przez sąd świecki. Tym razem jednak również joannici sprzeciwili się udziałowi *juge mage*. Ostatecznie sprawa trafiła do papieża, którego decyzja nie jest znana⁵¹. W ten sposób urzędnicy królewscy zostali odsunięci od rozstrzygnięcia sporu, który w pewnym stopniu dotyczył również interesów władcy. Ponownie więc z pozoru niezbyt skomplikowany problem okazał się w gruncie rzeczy bardzo trudny do rozwiązania i pokazał ograniczenia sprawczości monarchy.

Przedstawiony tu krótki przegląd problemów, z jakim musiał się mierzyć Filip Piękny i podległy mu aparat państwowy w związku z zajęciem majątków templariuszy, pokazuje, jak trudne było to przedsięwzięcie i jak ogromnego wysiłku organizacyjnego wymagało. Przejęcie części dóbr przez lokalnych możnowładców oraz późniejsze włączenie się w zarządzanie majątkami przedstawicieli Kościoła sprawiały, że wprowadzenie skutecznego systemu kontroli działań lokalnych zarządców stało się praktycznie niemożliwe. Te same przeszkody

⁵⁰ ADHG, H 125-126; *Actes du Parlement, de Paris*, wyd. E. Boutaric, t. 2 : 1299-1328, Paris 1867, nr 5692, s. 271; *Les Olim ou registres des arrêts rendus par la Cour du Roi: sous les règnes de Saint Louis, de Philippe Le Hardi, de Philippe Le Bel, de Louis Le Hutin et de Philippe Le Long*, wyd. A.A. Beugnot, t. 3, cz. 2, Paris 1848, s. 1336-1339.

⁵¹ ADHG, H 128-129.

utrudniły również w znaczący sposób proces odzyskiwania składników majątku templariuszy pozostających w rękach osób spoza zakonu. Problematyczne okazało się też rozstrzygnięcie sporów dotyczących dóbr, które angażowały wielu urzędników, przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości, a wreszcie samego monarchę, nie przynosząc przy tym większych korzyści.

Mimo tych wszystkich trudności, które z pewnością w jakimś stopniu tłumaczą zaniechania z okresu panowania Filipa Pięknego, zaskakujący pozostaje kontrast w skuteczności działań podejmowanych z inicjatywy tego monarchy i jego następców. Jeśli bowiem nawet kontrolowanie tego, co działo się z majątkami w trakcie procesu, było niemożliwe, dochodzenia prowadzone w późniejszym czasie dowodzą, że możliwe było ujawnienie nieprawidłowości i odzyskanie przynajmniej części dóbr natychmiast po jego zakończeniu. To zaś pozwala się zastanawiać nad faktycznymi intencjami, jakie kierowały królem Francji w sprawie majątków templariuszy. Jeśli bowiem monarcha cierpiący na ciągłe problemy finansowe nie okazywał wystarczającej determinacji, aby przejąć jak najwięcej dóbr i pieniędzy zlikwidowanego zakonu, być może wcale nie planował tego robić. To z kolei prowadzi do kolejnych pytań o jego faktyczną rolę w ataku na templariuszy i pokazuje, że wydarzenia związane z dramatycznym końcem istnienia zakonu wciąż wymagają wyjaśnienia i dalszych badań.

Bibliografia

Źródła

Archives départementales de la Haute-Garonne (ADHG):

H (Fonds de Malte) 89, 123, 125-126, 128-129.

Archives départementales de Tarn-et-Garonne (ADTG):

H (Clergé régulier) 317.

Archives nationales (AN):

M (Ordres militaires et hospitaliers) 1.

Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits (BnF, Ms.):

NAL (Cartulaire de l'Ordre du Temple) 69.

français 20334.

latin 9035.

Actes du Parlement de Paris, wyd. E. Boutaric, t. 2 : 1299-1328, Paris 1867.

Formulaires de lettres du XIIe, du XIIIe et du XIVe siècle, wyd. C.V. Langlois, Paris 1890.

Gascon Register A (1318-1319). Edited from British Museum Cottonian M.S. Julius E.i., wyd. G.P.

Cuttino, t. 2, London 1975.

Higounet-Nadal A., *L'inventaire des biens de la commanderie des templiers de Sainte-Eulalie du Larzac en 1308*, „Annales du Midi”, 68/1956, s. 255-262.

Lalou É., Fawtier R., *Itinéraire de Philippe IV le Bel*, t. 1, Paris 2007.

Langlois C.V., *Registres perdus des archives de la Chambre des comptes de Paris*, „Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale”, 40/1917, s. 33-380.

Le dossier de l'affaire des Templiers, wyd. G. Lizerand, Paris 1923.

Les journaux du trésor de Charles IV le Bel, wyd. J. Viard, Paris 1917.

Les Olim ou registres des arrêts rendus par la Cour du Roi: sous les règnes de Saint Louis, de Philippe Le Hardi, de Philippe Le Bel, de Louis Le Hutin et de Philippe Le Long, wyd. A.A. Beugnot, t. 3, Paris 1848.

Lettres de rois, reines et autres personnages des cours de France et d'Angleterre depuis Louis VII jusqu'à Henri IV tirées des archives de Londres, wyd. J.J. Champillon-Figeac, t. 2, Paris 1847.

Petel A., *Templiers et Hospitaliers dans le Diocèse de Troyes. Comptes de Régie de la Commanderie de Payns, 1307-1309*, „Mémoires de la Société académique de l'Aube”, 71/1907, s. 283-372.
Regestum Clementis papae V ex Vaticanis archetypis [...] edito, cura et studio monachorum ordinis sancti Benedicti, t. 1-9, Roma 1885-1892.
Vitae Paparum Avenionensium, wyd. E. Baluze, G. Mollat, t. 3, Paris 1921.

Opracowania

Barber M., *Supplying the Crusader States: The Role of the Templars*, w: *The Horns of Hattin*, red. B.Z. Kedar, Jerusalem 1992, s. 314-326.
 Barber M., *The Trial of the Templars*, wyd. 2, Cambridge 2006.
 Bordonove G., *Le Tragédie des Templiers*, wyd. 3, Paris 2011.
 Bourq A. du, *Prise de possession par les Hospitaliers de la maison de Temple de Toulouse*, „Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France”, 11/1874(1879), s. 172-185.
 Boutaric E., *Clément V, Philippe le Bel et les Templiers*, „Revue des questions historiques”, 1/1872, s. 5-41.
 Brown E.A.R., *The Political Repercussions of Family Ties in the Early Fourteenth Century: The Marriage of Edward II of England and Isabelle of France*, „Speculum”, 63/1988, s. 573-595.
 Delisle L., *Études sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au moyen-âge*, Paris 1903.
 Delisle L., *Mémoire sur les opérations financières des Templiers*, Paris 1889.
 Demurger A., *Dal Tempio all'Ospedale. Il destino delle commende templari nella contea di Auxerre (secoli XIV)*, w: *Acri 1291. La fine della presenza degli ordini militari in Terra Santa e i nuovi orientamenti nel XIV secolo*, red. F. Tommasi, Pérouse 1996, s. 93-98.
 Demurger A., *Les Templiers. Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*, Paris 2005.
 Favier J., *Philippe le Bel*, Paris 1978.
 Josserand P., *Les Templiers en Bretagne au Moyen Âge: mythes et réalités*, „Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest”, 119/2012, nr 4, s. 7-33.
 Langlois C.V., *Le procès des Templiers*, „Revue des Deux Mondes”, 61/1891, s. 382-421.
 Lavocat L.L.L., *Procès des frères et de l'ordre du Temple d'après des pièces inédites publiées par J. Michelet et des documents imprimés anciens et nouveaux*, Paris 1888.
 Lea H.C., *Confiscation for Heresy in the Middle Ages*, „The English Historical Review”, 2/1887, nr 6, s. 236-259.
 Lea H.C., *A History of the Inquisition in the Middle Ages*, t. 1-3, New York 1887-1901.
 Lizerand G., *Clément V et Philippe le Bel*, Paris 1910.
 Mannier E., *Ordre de Malte. Les commanderies du Grand – Prieuré de France d'après les documents inédits conservés aux Archives Nationales à Paris*, Paris 1872.
 Miguet M., *Templiers et Hospitaliers en Normandie*, Paris 1995.
 Raybaud J., *Histoire des grands prieurs et du prieuré de Saint-Gilles*, wyd. N. César, t. 1, Nîmes 1904.
 Roger J.M., *La prise de possession par l'Hôpital des maisons du Temple en Poitou et en Bretagne (mai 1313)*, „Revue historique du Centre-Ouest”, 7/2008, s. 215-243.
 Roger J.M., *L'inventaire de la maison du Temple de Bret (15 mai 1313)*, „Revue historique du Centre-Ouest”, 10/2011, s. 363-367.
 Satora M., *Sprawa templariuszy w dyplomacji zachodnioeuropejskiej 1307-1312*, Poznań 2011.
 Schein S., *Fideles Crucis. The Papacy, the West and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Oxford 1991.
 Strayer J.R., *The Reign of Philip the Fair*, Princeton 1980.
 Théry J., *Une hérésie d'État. Philippe le Bel, le procès des « perfides templiers » et la pontificalisation de la royauté française*, „Médiévales”, 60/2011, s. 157-185.

Timbal P., *La confiscation dans le droit français des XIIIe et XIVe siècles*, „Revue historique du droit français et étranger”, 21/1943, s. 44-79.

Tranchant C., *Procès-verbal de remise de maisons diverses des Templiers aux chevaliers hospitaliers de Saint-Jean De Jérusalem dans le Poitou (20 mai de l'année 1313)*, Poitiers 1882.

Vaivre J.B. de, *La Commanderie d'Épailly et sa chapelle templière durant la période médiévale*, Paris 2005.